

INSTITUTIONAL MATRITSA VA UNING AMAL QILISHI

Usmonov Murodbek Dusmurot o'g'li ¹¹ SamISI, "Raqamli iqtisodiyot" kafedrası assistent-stajyoriIxtiyorjonova Fotima Ixtiyorjonovna ¹¹ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasiMAQOLA
MA'LUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:26.11.2024

Revised: 27.11.2024

Accepted:28.11.2024

KALIT SO'ZLAR:

institutsional matritsa,
ijtimoiy evolyutsiya, X-
matritsa, Y-matritsa,
ijtimoiy struktura, meiji
inqilobi, Fransiya
inqilobi.

Mazkur maqola ijtimoiy evolyutsiya va madaniy farqlarning global miqyosda qanday amalga oshirilishini tahlil qiladi. Mavzu o'ziga xos madaniyat va ijtimoiy institutlarning o'zaro ta'sirini ko'rib chiqadi, jumladan, X-matritsa va Y-matritsa kabi institutsional matritsalar orqali. Ushbu nazariyalar jamiyatlarning iqtisodiy va siyosiy tuzilmalari, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy strukturalarining farqlarini ajratib ko'rsatadi. Rossiya, Xitoy, AQSH va Yevropa mamlakatlari misolida, har bir mamlakatning o'ziga xos institutsional matritsasining rivojlanishi va bu tizimlarning jamiyatda qanday o'zgarishlarga olib kelishi tahlil qilinadi. Yaponiyaning Meiji inqilobi va Fransiya inqilobi kabi tarixiy jarayonlar, o'zgaruvchan institutsional shakllar va ularning jamiyatning rivojlanishiga ta'siri ko'rsatilgan.

KIRISH. Zamonaviy global dunyoda shaxslar, mamlakatlar va xalqlar bir-birlari haqida tobora ko'proq bilib, o'zaro taqqoslashmoqda. Ijtimoiy rivojlanishning ko'rinadigan va yaqqol natijalarini, masalan, turmush darajasini, ekologik vaziyatni, iqtisodiy ko'rsatkichlarni va hokazolarni solishtirganda buni qilish ancha oson. Biroq, turli mamlakatlarning ma'lum natijalarga qanday erishayotganini, nimalarni solishtirish ancha qiyinroq. ijtimoiy mexanizmlar, tartiblar, institutlar ba'zi mamlakatlarda farovonlikni, boshqalarida esa inqirozni belgilaydi. Bunday namoyon bo'lmagan mexanizmlarni tahlil qilishda ijtimoiy nazariyalarga murojaat qilish foydali bo'lishi mumkin.

Asosan antropologik tushunchalar har bir mamlakatning o'ziga xosligi va o'ziga xos evolyutsiya yo'lidan borishini ta'kidlaydi. Masalan, Rossiyada Rossiyaning o'ziga xosligi,

G'arb va Sharq o'rtasidagi o'ziga xos mavqei va natijada uning o'ziga xos rivojlanish yo'li haqida juda mashhur nuqtai nazar mavjud. Modernizatsiya nazariyasining har xil turlari nazariy to'plamning boshqa chegarasida joylashgan. Ular jamiyatlar ijtimoiy evolyutsiyasining yagona o'qi borligini, ya'ni an'anaviydan liberalga o'tishini ta'kidlaydilar. Muayyan davlatlar ushbu traektoriyani turli bosqichlarida - bu barcha mamlakatlar uchun to'g'ri keladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Rossiya ayrim akademiklar liberallashtirish yo'lidan yetarlicha uzoqqa bormagan va ijtimoiy hayotida bir qator an'anaviy qadriyatlarni saqlab qolgan jamiyat sifatida baholaydilar. Ushbu ekstremallar orasida ijtimoiy evolyutsiyaning o'xshash xususiyatlari va yo'nalishlariga ega bo'lgan bir necha turdagi jamiyatlarni ajratib turadigan nazariyalar mavjud.

Madaniyatshunoslikda sivilizatsiya yondashuvi bunga misoldir. Shu nuqtai nazardan, Rossiya (Vizantiya jamiyati an'analariga ergashgan pravoslav-xristian sivilizatsiyasining namunasi sifatida). Yuqorida aytib o'tilgan tushunchalardan farqli o'laroq, institutsional matritsalar nazariyasi (bu mening taqdimotimning diqqat markazida) ijtimoiy hayotni tashkil etishning na bir, na bir nechta yoki ko'p yo'llarini emas, balki ikkita muqobil yo'lni va shunga mos ravishda ikkita turni ajratib turadi. Ijtimoiy evolyutsiya. Ikki muqobil, ammo bir-birini to'ldiruvchi jamiyat turlari o'rtasidagi farq yorug'lik va qorong'ulikni, Yin va Yangni, ayol va erkakning kelib chiqishini ajratuvchi ikki tomonlama qarama-qarshiliklarning umumiy falsafiy an'analariga mos keladi. Shunday qilib, X-matritsa va Y-matritsa deb ataladigan ikki turdagi institutsional matritsalar mavjud. Ular barcha mamlakatlar ijtimoiy tuzumining asosini tashkil etadi va ularning sifat jihatidan farqlarini belgilaydi.

Institutsional matritsalar metodologiyasi nima uchun foydali?

1) U jamiyatning ijtimoiy tabiatini, uning institutsional dominantini matritsaning turi - X yoki Y bilan belgilanadigan tarzda aniqlashga imkon beradi. Masalan, Rossiya va Xitoy X dan institutlarning ustunligi bilan tavsiflanadi. -matritsa, AQSh va G'arbiy Evropada esa Y-matritsada institutlar ustunlik qiladi. Jamiyatning ijtimoiy tabiatini o'zgartirish mumkin emas. Darhaqiqat, Marks bashorat qilgan va xususiy mulkdan jamoat mulkiga o'tishga olib keladigan ijtimoiy inqilob Evropa mamlakatlarida hech qachon sodir bo'lmagan. Yana bir misol: Rossiyada ham, Xitoyda ham hozirgi o'zgarishlar jarayonida individual qadriyatlar jamiyat ongida hukmronlik qilgani yo'q. Muayyan sotsiologik tadqiqotlar [4] ko'rsatganidek, bu yerda hamon jamoaviy qadriyatlar hukmronlik qilmoqda.

2) Institutsional matritsalar metodologiyasi jamiyatning umumiy institutsional tuzilishidagi asosiy va bir-birini to'ldiruvchi institutlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Boshqa institutsional matritsadagi institutlar bir-birini to'ldiruvchi institutlardir. Masalan, qayta taqsimlash (markazlashtirilgan) iqtisodiyot institutlari Rossiya va Xitoy iqtisodiyoti uchun asosiy, bozor iqtisodiyoti institutlari esa bir-birini to'ldiruvchi institutlardir. Aksincha, bozor institutlari AQSH va Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotida asosiy, markazlashgan iqtisodiyot institutlari esa bir-birini to'ldiruvchi institutlardir. Asosiy institutlar jamiyatning o'zgarish ijtimoiy tabiatini belgilaydi, bir-birini to'ldiruvchi institutlar esa "butungacha" ijtimoiy tuzilmani quradi va jamiyatning normal faoliyatining zaruriy qo'shimchasi va shartidir.

Institutsional matritsalar metodologiyasining imkoniyatlarini ko'rsatishdan oldin, kirish so'zini aytishga ijozat bering 3. Tahlil qilinayotgan nazariyada asosiy institutlar va ular muayyan mamlakatlarda va turli tarixiy davrlarda mujassamlangan institutsional shakllar farqlanadi. Asosiy institutlar barqaror, institutsional shakllar esa harakatchan, xilma-xil, dinamikdir. Masalan, ayirboshlash instituti o'rta asrlardagi savdo bitimi yoki zamonaviy shartnoma yoki moliya bozoridagi bitim shaklida amalga oshirilishi mumkin. Bu shakllar xilma-xildir; ammo, ularning mohiyati bir xil bo'lib qoladi.

Shu bilan birga, bir qator tadqiqotchilar Yaponiyada inqiloblar davrida tarixan shakllangan muassasalarni qayta tiklashga e'tibor berishadi. Shunday qilib, Osiyo mamlakatlarida amalga oshirilgan eng mashhur "inqiloblardan" biri 1868 yilgi Yaponiya inqilobidir (shuningdek, Meiji islohoti yoki yangilanish). Mutaxassislarning fikriga ko'ra, uning asosiy mazmuni va dunyoga qarashi "o'tmishda teskari utopiya" (Webb 1968, Eisenstadt, 1992. P. 391). Bir tomondan, yirik ma'muriy islohotlar jarayonida Yaponiya yana unitar davlatga aylandi. VIII asrdagi yapon an'alariga muvofiq yangi vertikal ijro etuvchi hokimiyat tuzildi va Konfutsiy qadriyatlari yana rasmiy davlat mafkurasi sifatida olqishlandi. Biroq, boshqa tomondan, Meiji inqilobi Yaponiyaning XX asr boshlarida modernizatsiya qilingan davlat sifatida paydo bo'lishi uchun javobgar edi. Aslida, dominant X-matritsasining asosiy institutlarining yangilangan shakllari yapon jamiyatiga modernizatsiya muammolariga yaxshiroq javob berishga yordam berdi. Chuqur institutsional tuzilmani saqlab qolish bo'yicha shunga o'xshash xulosani Aleksis de Tokvil Frantsiya inqilobi bilan bog'liq holda qilgan. Taxminan 150 yil oldin u "inqilob bizning tsivilizatsiyamizning xarakterini boshqalar tomonidan o'zgartirilmasligi kerak edi ... Bu tsivilizatsiyaning mohiyatini o'zgartirmasligi kerak", deb yozgan edi.

G'arbdagi insoniyat jamiyatlarining asosi bo'lgan asosiy qonunlar" (Tokvil, 1997/1856. 23-bet). Tokvil inqilobning sabablarini federal va mahalliy darajada boshqaruvning supermarkazlashuvi deb tushuntirdi. IMT nuqtai nazaridan bu siyosat Yevropa

mamlakatlariga xos bo'lgan siyosiy tartibni unitar markazlashgan siyosiy institutlar bilan almashtirish bilan tahdid qildi. Shunga o'xshash urinishlar iqtisodiyotda ham bo'lgan. Markaziy hukumat ma'muriy buyruq bilan narxlarni belgilab, oziq-ovqat zahiralarini musodara qildi, ratsion tizimini joriy qildi va barcha qishloq aholisini yig'im-terim ishlarida qatnashishni talab qildi (Eukken, 1939. B. 82-83). Nihoyat, fransuz inqilobi fransuz jamiyatining institutsional muhitida Y-matritsasining hukmron mavqeini tikladi, bozor iqtisodiyoti va federativ siyosiy tartibning rivojlanishiga yordam berdi.

Yigirmanchi asrning oxirida Rossiyada tarixan hukmron bo'lgan institutlarni bir-birini to'ldiruvchi institutlar bilan almashtirishga harakat qilindi. Ammo Rossiya misolida, bu X-matritsaning ustun mavqeini Y-matritsa institutlariga o'zgartirishga urinish edi, aksincha emas (masalan, "kapitalizmni qurish" va ko'p partiyali siyosiy tizim). Bolsheviklar inqilobi hukmron institutlarni X-matritsa institutlariga aylantirdi. Ya'ni, Sovet Ittifoqida qayta taqsimlovchi iqtisodiyot, unitar siyosiy tartib, jamoaviy mafkura vujudga keldi. IMT Sharqiy Yevropa (EE) mamlakatlari uchun ularning sabablari va natijalarini tushuntirishda bozorga o'tish va jamiyatdagi o'zgarishlar nazariyalari bilan raqobatlashadi. IMT nuqtai nazaridan, Sharqiy Yevropa davlatlarining ko'pchiligida sodir bo'lgan zamonaviy "inqiloblar"ni "restitutsiyaviy" xarakterga ega deb hisoblash kerak. Ikkinchi Jahon Urushidan keyin va SSSRning kuchli ta'siri natijasida EE-davlatlari G'arb kapitalizmiga muqobil sifatida sovet, X-matritsa-ijtimoiy tizim uslubi uchun institutlarni ishlab chiqishga majbur bo'ldilar, bu asl institutsional Y-matritsaga zid edi. bu mamlakatlarning aksariyatida. SSSR parchalanib ketganidan so'ng Sovet ta'siri zaiflashganda, EE mamlakatlari o'zlarining tarixiy institutsional tartibini tezda tiklashga muvaffaq bo'lishdi.

Xulosa. Zamonaviy global dunyoda, mamlakatlar va xalqlar bir-birini tobora ko'proq o'rganib, o'zaro taqqoslashmoqda, lekin har bir jamiyatning o'ziga xos rivojlanish yo'li va ijtimoiy mexanizmlari aniq farqlanadi. Ijtimoiy evolyutsiya jarayonida turli davlatlar o'zlarining an'anaviy qadriyatlarini saqlab qolgan yoki yangi institutlarni qabul qilgan holda rivojlanadi. Bu jarayonni tahlil qilishda institutsional matritsalar metodologiyasi o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu metodologiya, jamiyatlarni ikki asosiy turga ajratadi: X-matritsa va Y-matritsa, har biri o'zining ijtimoiy tabiatiga, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalariga asoslanadi.

X-matritsa jamiyatlari, masalan, Rossiya va Xitoy, ko'proq markazlashgan va jamoaviy qadriyatlar asosida shakllangan. Ularning iqtisodiy tizimlari qayta taqsimlovchi va davlatning qat'iy nazoratida bo'lishi mumkin. Aksincha, Y-matritsa jamiyatlari, AQSH va G'arbiy Yevropa kabi, bozor iqtisodiyoti va federativ siyosatga asoslangan, individualizm va shaxsiy erkinlikni afzal ko'radi.

Bu ikki turdagi jamiyatlar o'rtasida farqlarni anglash, ularning o'ziga xos tarixi, madaniyati va iqtisodiy tizimlarini to'liq tushunishga yordam beradi. Masalan, Yaponiya Meiji islohoti orqali o'zining X-matritsasidagi institutlarni modernizatsiya qildi va XX asrda rivojlanishga erishdi. Frantsuz inqilobi esa Y-matritsaning ustunligini tikladi, bozor iqtisodiyoti va demokratik siyosatni rivojlantirishga yordam berdi.

Rossiya va Sharqiy Yevropada esa, Sovet Ittifoqi davrida X-matritsa institutlari hukmron bo'lib, keyinchalik mustaqil davlatchilik paytida Y-matritsa institutlariga o'tish jarayoni boshlandi. Bu o'zgarishlar jamiyatlar o'rtasida ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy farqlarning rivojlanishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, institutsional matritsalar metodologiyasi orqali, har bir jamiyatning o'ziga xos rivojlanish yo'lini, uning asosiy institutlarini va ijtimoiy tabiatini tushunish mumkin. Bu metodologiya zamonaviy jamiyatlarni tahlil qilishda muhim vosita bo'lib, global miqyosda o'zaro taqqoslashlarni yanada chuqurlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. See, for instance, Pokrovsky, N. The Inevitability of the Strange World: The Involvement of Russia in the Global Community [Neizbezhnost' strannogo mira: vkluchenie Rossii v global'noe soobshchestvo] // Journal of Sociology and Social Anthropology (Russia), 2000, no. 3.

2. Akhiezer, A. Russia: A Critique of Historical Experience (Socio-cultural Dynamics of Russia) [Rossia: kritika istoricheskogo opyta (Sotsiokulturnaya dinamika Rossii)]. Vol. I: From the Past to the Future [Ot proshlogo k buduschemu]. 2nd ed., revised. Novosibirsk: Sibirsky Khronograf, 1997; Lapin, N. Ways of Russia. [Puti Rossii]. Moscow: Institute of Philosophy RAS, 2000.

3. See, for instance: Hantington, S. A Clash of Civilizations [Stolknovenie tsivilizatsiy] // Political Studies (Polis), 1994, no. 1; Schpengler, O. The Sunset of Europe [Zakat Evropy]. Novosibirsk: Nauka, 1993; Danilevsky, N. Russia and Europe: An Approach to Cultural and Political Attitudes of the Slavic World to the German-Romanic One [Rossia i Evropa. Vzgl'yad na kulturnye i politicheskie otnosheniya slavyanskogo mira k germano-romanskomu.] SPb: 1869 // Zarya, 1869. no. 5-9; Toynbee, A. A Study of History. Vol. 1-12. L., N.Y., Toronto. 1939-1961.

4. KIRDINA SVETLANA, G., "INSTITUTIONAL MATRICES THEORY, OR X&Y THEORY: THE MAIN PROVISIONS AND APPLICATIONS", JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES (Журнал институциональных исследований) Том 6, № 3. 2014